

کاوشی در ژرفای معرفت‌شناسی

معرفت؛ چیستی، امکان و عقلانیت

محمد حسین زاده

انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
ایران - مشهد

۱۳۹۶

سرشناسه	: حسین زاده، محمد،
عنوان و نام پدیدآور	: معرفت؛ چیستی، امکان و عقلانیت / محمد حسین زاده.
مشخصات نشر	: قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، انتشارات، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	: ۵۰۸ ص.
فروست	: کاوشی در ژرفای معرفت‌شناسی؛ ۱.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۴۴۴-۰۶۶-۰
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیا.
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۴۶۷-۴۸۴؛ همچنین به صورت زیرنویس.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: شناخت (فلسفه اسلامی).
موضوع	: شناخت (فلسفه).
رده‌بندی کنگره	: ۵۴ح ۹م / BBR۵۵
رده‌بندی دیویی	: ۱/۱۸۹
شماره کتاب‌شناسی ملی	: ۱۸۹۹۸۲۱

شماره ردیف ۱۲۹۶
شماره موضوعی فلسفه-۱۹۱
۱۳۹۶-۲۴

■ معرفت؛ چیستی، امکان و عقلانیت

- مؤلف: محمد حسین زاده
- ناشر: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
- چاپ: نگارش
- نوبت و تاریخ چاپ: اول، بهار ۱۳۹۶
- شمارگان: ۱۰۰۰
- قیمت: ۳۰۰۰۰ تومان

- دفتر مرکزی: قم، خیابان شهدا، کوی ممتاز، پلاک ۳۸
- تلفن و نمابر: ۰۲۵-۳۷۷۴۲۳۲۶
- شعبه تهران: خیابان انقلاب، بین خیابان ۱۲ فروردین و شهید منیرى جاوید، ساختمان شماره ۳۱۰، طبقه سوم، واحد ۱۱۲
- تلفن و نمابر: ۰۲۱-۶۶۴۶۶۱۲۱
- شعبه مؤسسه امام خمینی (ره): قم، بلوار امین، بلوار جمهوری اسلامی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
- تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۳۶۲۹

فهرست مطالب

۱۷	مقدمه معاونت پژوهش
۲۱	مقدمه نگارنده
۲۲	خطوط اصلی در کلان طرح معرفت شناسی
۲۴	شمای کلی نوشتار پیش روی

بخش اول: تعریف معرفت

فصل نخست: واژه شناسی معرفت یا علم و امکان تحلیل آن

۳۳	معانی معرفت یا علم در واژه شناسی
۳۵	اصطلاحات علم و معرفت
۳۵	تعریف علم و معرفت در دانش کلام
۳۹	تعریف علم از نگاه فیلسوفان
۴۳	امکان حل مسئله از راه تمایز علم با علم به علم
۴۵	راه حل برگزیده
۵۳	ارزیابی راه حل برگزیده
۵۴	اختصاص شماری از تعریف ها به معرفت گزاره ای
۵۵	نتیجه گیری
۵۷	پیوست ۱: ماهوی یا فلسفی بودن مفهوم علم یا معرفت

فصل دوم: تحلیل معرفت و چالش‌های معاصر

۶۳	مقدمه
۶۴	تحلیل سنتی معرفت
۶۵	نقد تحلیل معرفت و واکنش‌ها
۷۰	دیدگاه برگزیده
۷۲	راه‌حل برگزیده در تعریف «معرفت»
۷۶	اصطلاح «معرفت» در معرفت‌شناسی
۷۶	۱. گزاره‌پیشین و معرفت
۷۸	۲. گزاره‌های پسین و معرفت
۷۹	نتیجه‌گیری

بخش دوم: معرفت‌شناسی؛ امکان معرفت

فصل سوم: عقلانیت معرفت و نام‌قول بودن شکاکیت؛ نگاهی گذرا به پیامد رویکرد متفکران مسلمان در معرفت‌شناسی

۸۵	مقدمه
۸۵	رویکرد قدما
۸۶	ویژگی‌های رویکرد قدما
۸۶	۱. تفسیر حقیقت به مطابقت ذهن با عین
۸۶	۲. امکان دستیابی به حقیقت
۸۶	۳. تحقق فی‌الجملة معرفت
۸۷	۴. نام‌قول بودن ادعای شکاکیت یا نسبیت‌گرایی مطلق
۸۷	۵. آغاز معرفت‌شناسی با معرفت و مبنایی تردیدناپذیر
۸۸	رویکرد قدما در اندیشه اسلامی
۹۲	راه یافتن علم حضوری به پایه‌ها
۹۳	پیامدهای راهیابی علم حضوری به پایه‌ها
۹۵	استدلال نخست
۹۹	استدلال دوم
۱۰۵	شناخت خدا؛ پایه‌ای حضوری

نتیجه‌گیری	۱۱۰
پیوست	۱۱۲
فصل چهارم: معرفت ممکن، لازم و کافی در معرفت‌شناسی	
مقدمه	۱۱۷
معرفت گزاره‌ای و اصطلاحات گوناگون مراتب آن	۱۱۸
واژه‌شناسی معرفت یقینی	۱۱۹
معرفت‌ها یا قضایای پیشین و پسین	۱۲۵
معرفت‌شناسی؛ دانشی پیشین یا پسین	۱۲۶
۱. نگاه یا رویکرد پسین	۱۲۶
۲. نگاه یا رویکرد پیشین	۱۲۷
بسندهی اطمینان یا یقین بالعمی الإخص	۱۳۲
ادله بسندهی اطمینان در معرفت‌شناسی	۱۳۳
بررسی و ارزیابی	۱۳۴
منشأ اختلاف نظر در معرفت‌شناسی	۱۳۶
مراتب معرفت یقینی	۱۳۸
اعتبار عقل از راه عقل	۱۴۰
ارزیابی و نقد	۱۴۱
معنای عقل	۱۴۲
الف) پاسخ‌های ویژه	۱۴۳
اولیات: بی‌معنایی و نادرستی پرسش از صدق	۱۴۵
وجه نخست	۱۴۷
وجه دوم	۱۴۸
وجه یا بیان سوم	۱۵۰
وجه یا بیان چهارم	۱۵۱
وجه پنجم	۱۵۲
پاسخ نقضی	۱۵۳
ب) پاسخ‌های عام	۱۵۳
استدلال ناپذیری امکان یا تحقق معرفت	۱۵۴

۱۵۴	گواهی علم حضوری بر امکان یا تحقق معرفت
۱۵۶	شکاک و امکان استدلال جدلی
۱۵۸	خودشکن بودن اقامه استدلال
۱۵۹	نامعقول بودن استدلال بر شکاکیت و بلکه امتناع آن
۱۶۰	نتیجه گیری

فصل پنجم: شکاکیت و نسبیت گرایی؛ مراحل یا ادوار و دعاوی

۱۶۷	مقدمه
۱۶۹	دوره های سوم شکاکیت بر دانش های نظری و ارزشی
۱۶۹	۱. شکاکیت و نسبیت گرایی در آغاز پیدایش فلسفه یونانی
۱۷۶	۲. ظهور شکاکیت پس از بسطو در قرن های چهارم و سوم پیش از میلاد
۱۷۸	۳. شکاکیت در آکادمی
۱۷۹	آکادمی سوم و شکاکیت اجمالی گرانه
۱۸۳	۴. شکاکیت بورنی (بورنیسم)
۱۸۹	۵. شکاکیت در آغاز قرون وسطا
۱۹۲	۶. احیای شکاکیت در عصر نوزایی و نهضت اصلاح دینی
۱۹۷	۷. شکاکیت در عصر جدید (قرن هفدهم)
۲۰۱	۸. شکاکیت در عصر روشنگری (قرن هجدهم و نوزدهم)
۲۰۷	۹. شکاکیت و نسبیت گرایی معاصر
۲۱۰	نتیجه گیری

فصل ششم: شکاکیت و نسبیت گرایی؛ تعریف، گونه ها و بررسی

۲۱۵	مقدمه
۲۱۵	تعریف نسبیت گرایی و شکاکیت
۲۱۶	تعریف نسبیت گرایی
۲۱۸	نسبیت گرایی وجودشناختی
۲۲۰	نسبیت در فهم
۲۲۱	تعریف شکاکیت
۲۲۳	اقسام شکاکیت و نسبیت گرایی
۲۲۴	بررسی شکاکیت یا نسبیت گرایی فراگیر

۲۲۹	استدلال ناپذیری امکان یا تحقق معرفت
۲۳۰	گواهی علم حضوری بر امکان یا تحقق معرفت
۲۳۱	چگونگی حضوری بودن تحقق معرفت
۲۳۲	شکاک و امکان استدلال جدلی
۲۳۴	چگونگی رویارویی اندیشمندان مسلمان با شکاکیت و نسبیت گرایی
۲۳۵	چگونگی رویارویی ابن سینا
۲۴۰	منشأ پیدایش ادعاهای غیر عقلانی شکاکیت و نسبیت گرایی مطلق
۲۴۳	نتیجه گیری

فصل هفتم: استدلال‌ها بر نفی شکاکیت و نسبیت گرایی

۲۴۷	مقدمه
۲۴۷	استدلال‌های متفکران مسلمان در برابر شکاکیت
۲۴۸	استدلال ابن سینا بر تحقق معرفت
۲۵۰	نادرستی اقامه استدلال بر شکاکیت و نسبیت گرایی
۲۵۲	نامعقول، و بلکه ممتنع بودن استدلال بر شکاکیت
۲۵۳	استدلال نقضی شیخ اشراق
۲۵۴	تقریر استدلال نقضی
۲۵۵	استدلال علامه طباطبائی
۲۵۷	استدلال‌های متفکران مغرب‌زمین در برابر شکاکیت
۲۵۷	۱. استدلال از راه ویژگی‌های واقعیت
۲۶۱	۲. استدلال از راه گریز ناپذیری
۲۶۵	غزالی و شکاکیت
۲۶۷	چیستی حقیقت علم
۲۶۸	ارزیابی تصدیق‌ها و باورها
۲۷۱	بررسی
۲۷۲	دکارت و شک دستوری‌اش
۲۷۸	بررسی
۲۷۹	۱. نامعقول بودن شک مطلق از جمله شک دستوری
۲۷۹	۲. فراگیر نبودن شک دستوری

۲۸۰	۳. دور معرفتی
۲۸۲	کوژیتوی دکارت و سوپزکتیویسم
۲۸۴	نسبیت وجودشناختی زبان
۲۸۵	شکاکیت یا نسبیت گرایی پیچیده
۲۸۵	نتیجه گیری

بخش سوم: استدلال های شکاکان و نسبیت گراییان

فصل هشتم: استدلال از راه خواب

۲۹۱	مقدمه: چگونگی ارزیابی استدلال های شکاکان و نسبیت گراییان
۲۹۳	تقریر استدلال از راه خواب
۲۹۴	پیشینه
۲۹۵	واژه شناسی خواب و رؤیا
۲۹۶	ارزیابی استدلال از راه خواب
۲۹۶	خواب و رؤیا از نگاه روان شناسی
۲۹۸	محرک ها و رؤیاها
۲۹۹	۱. محرک های حسی بیرونی (حواس ظاهری)
۳۰۰	۲. محرک ها یا عوامل اخلاقی
۳۰۰	۳. محرک های درونی عضوی
۳۰۱	۴. محرک های روانی
۳۰۲	۵. محرک های حواس درونی (ذهنی)
۳۰۳	خواب در خواب
۳۰۳	بررسی
۳۰۴	حقیقت رؤیا در فلسفه و عرفان
۳۰۶	رؤیاهای صادق و کاذب
۳۰۹	اقسام رؤیا
۳۱۱	راه حل معضل خواب
۳۱۸	اختصاص اشکال خواب به گزاره های پسین
۳۲۰	پاسخ های حلی اشکال خواب در مورد گزاره های پسین

۸۷۳	 اصول معرفت‌شناسی کانت
۸۷۴	 علت نیاز به شاکله در معرفت
۸۷۳	 قوه تخیل و کارکرد آن؛ شاکله‌سازی
۸۷۱	 عقل
۸۶۹	 حساسیت و قاعده
۸۶۸	 منابع با قوای معرفتی از نگاه کانت
۸۶۳	 پیشین‌بینی امکان‌های ترکتی
۸۶۲	 چراغی ناممکن بودن مابعدالطبیعه
۸۶۱	 سیر باطنی عرفانی و سوبرکتیویسم
۸۶۰	 تعریف برکرد
۸۵۲	 تعریف سوبرکتیویسم در معرفت‌شناسی
۸۵۱	 تعریف سوبرکتیویسم
۸۵۰	 کانت از نگاه سوبرکتیویسم
۸۵۳	 مقدمه

فصل دهم: سوبرکتیویسم؛ تعریف و پیشینه

فصل دهم: سوبرکتیویسم؛ تعریف و پیشینه

۸۶۵	 نتیجه‌گیری
۸۶۱	 تعاریف و راه‌های استدلال از راه معرفت
۸۶۰	 بررسی و نقد
۸۵۸	 تعریف جدید اشکال با سوبرکتیویسم
۸۵۲	 تعریف و استدلال از راه معرفت در جرمه
۸۵۲	 تعریف استدلال از راه معرفت در جرمه
۸۵۱	 مقدمه

فصل نهم: استدلال از راه معرفت در جرمه

۸۶۵	 نتیجه‌گیری
۸۶۵	 پاسخ محقق طوسی
۸۶۴	 پاسخ نقضی به اشکال جواب

۳۸۰	دیدگاه کانت و نسبیت در فهم
۳۸۳	کانت و تفسیر حقیقت
۳۸۵	پیامدهای معرفت‌شناختی دیدگاه کانت
۳۸۷	سوبژکتیویسم یا ابژکتیویسم
۳۹۳	نتیجه‌گیری

فصل یازدهم: ارزیابی دیدگاه سوبژکتیویستی فلسفه نقدی

۳۹۷	مقدمه
۳۹۸	۱. رابطه شیء فی‌نفسه و پدیدار
۴۰۱	۲. گستره علیت؛ پیدارها و پدیده‌ها
۴۰۳	۳. چگونگی معرفت؛ پدیدارها و پدیده‌ها
۴۰۵	۴. آموزه‌ها یا اصول فلسفه نقدی و ابجدلال
۴۰۷	۵. وجود؛ محمولی حقیقی یا منطقی
۴۰۸	۶. قلمرو معرفت
۴۱۱	۷. امکان قضایای ترکیبی پیشین؛ راه‌حل
۴۱۲	۸. عدم صدق معرفت بر پدیدار
۴۱۳	۹. خودمتناقض بودن تمایز پدیدار و پدیده
۴۱۵	۱۰. لزوم نسبیت در فهم
۴۱۶	۱۱. خودابطال‌کننده بودن آموزه زمان و مکان
۴۱۶	۱۲. علم حضوری؛ شناخت واقعیت اشیا
۴۱۷	۱۳. نفی مفاهیم فطری از راه تجربه درونی
۴۱۹	۱۴. چگونگی دستیابی به واقعیات در معرفت‌های حصولی
۴۱۹	۱۴-۱. معرفت حصولی به واقعیات از راه مفاهیم کلی گوناگون
۴۲۴	۱۴-۲. معیار صدق
۴۲۶	پیدایش ایدئالیسم؛ پیامد طبیعی و انکارناپذیر فلسفه نقدی
۴۲۷	نتیجه‌گیری
۴۲۹	پیوست ۱: نادیده انگاشتن استنباط در فلسفه نقدی

فصل دوازدهم: نسبت‌گرایی پیچیده: ۲. ویتگنشتاین متأخر و سوبژکتیویسم

۴۳۳	مقدمه.....
۴۳۴	مبانی و آموزه‌های فلسفهٔ اخیر ویتگنشتاین.....
۴۳۷	۱. جایگاه واقعیت یا شیء فی‌نفسه.....
۴۳۸	۲. سوبژه‌ها و شکل‌دهی معنا.....
۴۴۰	۳. نحوه‌ها یا سبک‌های زندگی.....
۴۴۱	۴. بازی‌های زبانی.....
۴۴۳	۵. چارچوب‌ها، پیش‌فرض‌ها و تفسیر.....
۴۴۵	سوبژکتیویسم، ویتگنشتاین و کانت.....
۴۴۷	بررسی و نقد.....
۴۴۸	۱. اسطورهٔ چارچوب.....
۴۴۸	۲. لزوم نسبت‌گرایی.....
۴۵۰	۳. پرسش‌ها و مفاهیم مشترک در همهٔ فرهنگ‌ها.....
۴۵۳	۴. پیامدهای نفی مفاهیم مشترک.....
۴۵۷	۵. مشکل مرزبندی ساحت‌ها و زبان‌ها.....
۴۵۸	۶. خودمتناقض بودن دعاوی مزبور.....
۴۶۰	۷. واژگون کردن تعریف حقیقت.....
۴۶۲	۸. اثبات‌پذیری وجود جهان خارج.....
۴۶۳	نتیجه‌گیری.....
۴۶۷	منابع.....
۴۶۷	فارسی و عربی.....
۴۷۹	انگلیسی.....
۴۸۵	نمایه‌ها.....
۵۰۵	مجموعهٔ آثار نگارنده (استاد محمد حسین زاده):.....
۵۰۶	آموزش معرفت‌شناسی.....

مقدمه معاونت پژوهش

حقیقت اصیل ترین، جاودانه ترین و زیباترین راز هستی و نیاز آدمی است که سلسله مؤمنان و عالمان صادق چه جان‌ها که در راه آن نباخته، و جاهلان و باطل پرستان چه توطئه‌ها و ترفندها که برای محو و مسخ آن نساخته‌اند. چه تلخ واقعیتی است مظلومیت حقیقت، و چه شیرین حقیقتی است این واقعیت که در مصاف همیشگی حق و باطل، حق سر بلند و سرفراز است و باطل از بین رفتنی و نگویند. این والا و بالانشینی حقیقت، گذشته از سرشت حق، وام‌دار کوشش‌های خالصانه و پایان‌ناپذیر حقیقت‌جویانی است که در عرصه نظر و عمل کمر همت محکم بسته و از دام و دانه دنیا رسته‌اند، و در این میان، نقش و تأثیر ادیان و پیامبران الهی، به‌ویژه اسلام و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و جانشینان بر حق و کرامی علیه السلام، برجسته‌ترین است. دانشمندان نام‌آور شیعه رسالت خطیر و بی‌بطیر عوالم را بهره‌گیری از عقل و نقل و غوص در دریای معارف قرآن و برگرفتن گوهر ناب حقیقت از سیره آن پیشوایان و عرضه آن به عالم بشری و دفاع جانانه در برابر هجوم ظلمت پرستان حقیقت‌گریز دانسته و در این راه دیده‌ها سوده و جان‌ها فرسوده‌اند. اکنون در عصر بحران معنویت که دشمنان حقیقت و آدمیت هر لحظه با تولید و انتشار فزون از شمار آثار نوشتاری و دیداری و به‌کارگیری انواع ابزارهای پیشرفته سخت‌افزاری و نرم‌افزاری در عرصه‌های گوناگون برای سیطره بر جهان می‌کوشند، رسالت حقیقت‌خواهان و اندیشمندان حوزوی و دانشگاهی، به‌ویژه عالمان دین، بس عظیم‌تر و سخت دشوارتر است.

در جهان تشیع، پژوهشگران حوزوی در علوم فلسفی و کلامی، تفسیری و حدیثی، فقهی و اصولی و نظایر آن کارنامه درخشانی دارند، و تأملات ایشان بر تارک پژوهش‌های اسلامی می‌درخشد. در زمینه علوم طبیعی و تجربی و فناوری‌های جدید نیز پژوهشگران ما تلاش‌هایی چشمگیر کرده، گام‌هایی نویدبخش برداشته و به جایگاه درخور خویش در جهان نزدیک شده‌اند، و می‌کوشند با فعالیت‌های روزافزونشان، مقام شایسته خویش را در صحنه علمی بین‌المللی باز یابند. بی‌شک در قلمرو پژوهش‌های علوم اجتماعی و انسانی تلاش‌های دانشمندان این مرزوبوم آن‌گونه که شایسته نظام اسلامی است به بار نشست و آنان گاه به ترجمه و اقتباس نظرات دیگران بسنده کرده‌اند. در این زمینه کمتر می‌توان رد پای ابتکارات، به‌ویژه تلاوت‌های برخاسته از مبانی اسلامی را یافت و تا رسیدن به منزلت مطلوب، راهی طولانی و پرچالش در پیش است. از این‌رو افزون بر استنباط، استخراج، تفسیر و تبیین آموزه‌های دینی و سازمان‌دهی معارف اسلامی، کاوش در مسائل علوم انسانی و اجتماعی از دیدگاه اسلامی و تبیین آنها از مهم‌ترین اهداف و اولویت‌های مؤسسات علمی و پژوهشی مراکز پژوهشی حوزه‌های علمیه است.

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^{۱۲} در پرتو تأییدات رهبر کبیر انقلاب اسلامی و حمایت‌های بی‌دریغ خلف صالح وی، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای «مدظله‌العالی» از آغاز تأسیس براساس سیاست‌ها و اهداف ترسیم‌شده از سوی حضرت آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی «دامت برکاته»، به امر پژوهش‌های علمی و دینی اهتمام داشته و در مسیر برآوردن نیازهای فکری و دینی جامعه، به پژوهش‌های بنیادی، راهبردی و کاربردی پرداخته است. معاونت پژوهش مؤسسه برای تحقق این مهم، افزون بر برنامه‌ریزی و هدایت دانش‌پژوهان و پژوهشگران،

در زمینه نشر آثار محققان نیز کوشیده و بحمدالله تاکنون آثار ارزنده‌ای را در حد توان خود به جامعه اسلامی تقدیم کرده است.

کتاب پیش روی، پژوهشی است معرفت‌شناختی در قلمرو چیستی معرفت، و امکان و عقلانیت آن، به شیوه‌ای مسئله‌محور، که با تلاش پژوهشگر ارجمند، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین آقای محمد حسین‌زاده نگارش یافته است. معاونت پژوهش از مؤلف محترم صمیمانه سپاسگزاری می‌کند و توفیق روزافزون ایشان را از خداوند متعال خواستار است.

معاونت پژوهش

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

www.ketab.ir

مقدمه نگارنده

با نام و یاد پروردگار علیم و آفریدگار حکیم، و حمد و سپاس او، و تقدیم شایسته‌ترین درودها به پیشگاه اشرف انبیا و خاتم پیامبران الهی، حضرت محمد ﷺ، و جانشینان معصومین ایشان علیهم‌السلام، به‌ویژه خاتم اوصیا، حضرت بقیه‌الله‌الاعظم عجل‌الله‌فرجه، با نگاهی به جنبه‌ها و به معرفت‌شناسی، درمی‌یابیم در قلمرو این دانش، به‌ویژه در دوره معاصر رویکردهای گوناگون و مکتب‌های بسیاری شکل گرفته‌اند. رویکردها و مکتب‌ها، م‌بور، با وجود تمایزهای فاحش، در طرح بسیاری از مسائل کلیدی و بنیادین معرفت‌شناسی مشترک‌اند. ازاین‌رو می‌توان مجموعه‌ای از آن مباحث را به گونه‌ای مسئله‌محور بررسی کرد؛ چنان‌که می‌توان به شیوه‌ای مکتب‌محور، رویکردمحور یا شخص‌محور نیز بدانها پرداخت. گرچه کاوش در مسائل معرفت‌شناسی از راه بررسی هر یک از رویکردها، مکتب‌ها یا صاحب‌نظران ممکن است، طرح و بررسی دیدگاه‌های همه اشخاص، گرایش‌ها، رویکردها و مکتب‌های معرفت‌شناختی، زمانی بسیار زیاد می‌گیرد. بر این اساس، بهترین گزینه این است که مسائل بنیادین مشترک میان مکتب‌ها و رویکردها را به گونه‌ای جامع و فراگیر مطرح کنیم، و بدین ترتیب با گزینش نظریه درست و اثبات منطقی آن، وضعیت نظریه‌های مقابل روشن می‌شود، و از همین رهگذار، موضع ما در برابر بسیاری از اندیشمندان، مکتب‌ها، نظریه‌ها و رویکردهای معرفت‌شناختی آشکار می‌گردد.

خطوط اصلی در کلان طرح معرفت‌شناسی

بر اساس پژوهش مسئله‌محور، نگارنده با تمرکز بر رویکرد متفکران مسلمان و با توجه به دیگر رویکردها، کلان‌طرحی با عنوان «کاوشی در ژرفای معرفت‌شناسی»، که اصلی‌ترین مباحث و مسائل معرفت‌شناسی را دربرمی‌گیرد، تهیه و سپس بر پایه آن، مجموعه‌ای را آماده کرده است.^۱ در این مجموعه، با انتخاب گزینه درست در هر مسئله و اثبات متقن و منطقی آن، وضعیت نظریه‌های بدیل و نیز موضع ما در برابر آنها آشکار می‌شود. مهم‌ترین مباحث ترسیم‌شده در این کلان‌طرح بدین شرح‌اند:

۱. تعریف معرفت؛

۲. امکان معرفت؛

۳. منابع یا راه‌های معرفت

۴. علم حضوری؛

۵. علم حصولی؛ مفاهیم و تصورات؛

۶. علم حصولی؛ تصدیقات و اقسام آنها؛^۲

۷. حقیقت یا تعریف صدق؛

۱. افزون بر طرح مزبور، مجموعه جامع و فراگیر دیگری که در آن اصلی‌ترین مباحث و مسائل «ادین معرفت‌شناسی دینی طرح شده، فراهم آمده است. کتاب معرفت لازم و کافی در دین نخستین دفتر آن مجموعه است و کتاب معرفت بشری؛ زیرساخت‌ها دفتر دوم آن و کتاب نگاهی معرفت‌شناختی به وحی، الهام، تجربه دینی و عرفانی و فطرت دفتر سوم آن مجموعه است.

افزون بر دو طرح پیش‌گفته، پاره‌ای پژوهش‌های تطبیقی در مباحث معرفت‌شناسی انجام شده است. همچنین حاصل مطالعه و پژوهش تطبیقی در رویکرد مبتنی بر فلسفه تحلیلی، کتاب پژوهشی تطبیقی در معرفت‌شناسی معاصر است که در آن، پس از شرح اصلی‌ترین مسائل این رویکرد و مقایسه‌اش با رویکرد متفکران مسلمان، به بررسی و ارزیابی آن پرداخته‌ایم.

۲. ازجمله تحلیلی و ترکیبی، ضروری و امکانی، پیشین و پسین، و بدیهی و نظری.

۸. معیار صدق:

۸-۱. معیار صدق قضایای پیشین؛

۸-۲. معیار صدق قضایای پسین؛

۹. معرفت ما به جهان خارج؛

۱۰. معرفت ما به دیگر اذهان؛

۱۱. صعود و ارجاع معرفتی؛

۱۲. عوامل و موانع معرفت.

نوشتار پیش رو، که چپستی یا تعریف معرفت، و امکان و عقلانیت آن را به شیوه‌ای مسئله‌محور و نگاه‌های معرفت‌شناختی وامی‌کاود، بخشی از آن کلان‌طرح و دفتر نخست آن است. کتاب‌های معرفت که مسئله سوم را پژوهش و بررسی می‌کند، دفتر دوم است. دفتر سوم، کتاب معرفت بشری؛ زیرساخت‌ها نام دارد که به بحث درباره علوم حضوری و مفاهیم زیرساخت‌های معرفت بشری اختصاص دارد. کتاب مؤلفه‌ها و ساختارهای معرفت بشری، تصدیقات یا قضایا که دفتر چهارم است، با تمرکز بر تصدیقات یا قضایا، مهم‌ترین تعسیمات آنها مانند تحلیلی و ترکیبی، ضروری و ممکن، پیشین و پسین، بدیهی و نظری، و نیز تعریف صدق و معیار صدق گزاره‌های پیشین را که در معرفت‌شناسی نقش آفرینی دارند، پژوهش و بررسی کرده است. دفتر پنجم از این مجموعه، کتاب معرفت‌شناسی گزاره‌های پسین است که در آن، افزون بر کاوش درباره معرفت‌شناسی تصدیقات یا گزاره‌های پسین، مباحث بسیار مهمی همچون معرفت ما به جهان خارج، علم ما به دیگر اذهان و صعود معرفتی در گزاره‌ها که برخی از آنها قضایای پیشین را نیز دربرمی‌گیرد، طرح و بررسی شده است. امیدواریم در فرصتی دیگر، عوامل و موانع معرفت و نیز برخی از دیگر مسائلی را که بدین اهمیت نیستند واکاوی و بررسی کنیم.

شمای کلی نوشتار پیش روی

گرچه لازم است به نوشتار پیش رو و فصل‌های دوازده‌گانه آن نگاهی گذرا کنیم، از آنجاکه در نتیجه‌گیری، چکیده هر فصل را نیز می‌آوریم، طرح دوباره آن، بیش از آنچه مطرح شده است، لازم نمی‌نماید. پس در اینجا تنها دورنمایی از بخش‌های گوناگون آن را ارائه می‌کنیم.

کتاب در چهار بخش که دربردارنده فصل‌های یادشده است، سامان می‌یابد. در بخش نخست به مسئله تعریف معرفت که نزد بسیاری از معرفت‌شناسان معاصر از مسائل اساسی و مهم معرفت‌شناسی است، می‌پردازیم و ابتدا در فصلی واژه‌شناسی علم و معرفت، معانی لغوی و اصطلاحات آنها و امکان تحلیل معرفت را طرح و بررسی می‌کنیم و خواهیم دید که تدما و نیز بیشتر متفکران مسلمان پس از محقق طوسی، بلکه تقریباً همه فیلسوفان از آن عصر تاکنون، مفهوم علم را بدیهی دانسته‌اند. در فصل دوم، به مبحث تحلیل معرفت و چالش‌های معاصر نگاهی می‌افکنیم و درمی‌یابیم که بسیاری از معرفت‌شناسان معاصر، که به فلسفه تحلیلی گرایش دارند، معرفت را نیازمند تحلیل می‌دانند و از همین رو کوشیده‌اند برای آن تعریفی حقیقی عرضه کنند. از نگاه این نوشتار، چنین راهبردی گمراهه است. به‌دشواری می‌توان - یا شاید اصلاً نتوان - تعریف دقیق، مانع و مانعی از معرفت گزاره‌ای ارائه کرد؛ چنان‌که اکنون پس از گذشت چند دهه، شاهد ناکامی این رویکردیم و به‌رغم طرح تعریف‌های بدیل و اصلاح تعریف سنتی، یعنی باور صادق موجه، نتوانسته‌اند به تعریف جامع و مانعی دست یابند. در پایان این فصل، برای رفع این مشکل کوشیده‌ایم راه‌حلی برای مسئله عرضه کنیم که به نظر می‌رسد با آن می‌توان به این نزاع طولانی پایان داد.

در بخش دوم، مسئله امکان معرفت و عقلانیت آن را برمی‌رسیم. می‌توان امکان معرفت را مبحثی فرامعرفت‌شناختی به شمار آورد. در عین حال، اگر درباره این مسئله در معرفت‌شناسی بحث می‌شود، بدین‌روست که دانش دیگری مقدم بر معرفت‌شناسی نیست تا بتوان در آن، این مسئله را طرح و بررسی کرد. به هر رو، در این مبحث بدین نتیجه دست می‌یابیم که بر اساس رویکرد قلد، در معرفت‌شناسی و دیگر نگرش‌های همگن و همسو با آن، همچون اندیشه اسلامی شکاکیت و نسبیت‌گرایی مطلق ادعایی نامعقول و غیرعقلانی است. در برابر، امکان معرفت، و بلکه تحقق آن، ادعایی معقول و بی‌نیاز از اثبات است. مسکن در معرفت‌شناسی، با دانش‌هایی یقینی می‌آغازد و این دانش‌ها می‌توانند پایه‌های ضروری معرفتی او باشند. افزون بر پاسخ‌های نقضی به مدعیان شکاکیت و نسبیت‌گرایی، می‌توان مجموعه‌ای از معرفت‌های یقینی و زوال‌ناپذیر را عرضه کرد. گرجا قدم‌ها در آغاز، آن معرفت‌ها را حصولی می‌دانستند یا دست‌کم نگرشی درباره حضوری با حصولی بودن آن نداشتند، با طرح آموزه معرفت حضوری در حکمت اسلامی و ادعای امکان معرفت، پایه‌های معرفت یقینی در معرفت‌شناسی استحکام بیشتری یافت و با گسترش قلمرو دانش‌های حضوری به همت شیخ اشراق (دیدگاهی تقریباً همگان آن را پذیرفتند) این رویکرد استوارتر شد.

در ادامه پس از کاوش درباره معرفت ممکن، لازم و کافی در معرفت‌شناسی، بدین نتیجه می‌رسیم که دستیابی به معرفت یقینی بالمعنی الاخص در معرفت‌شناسی‌های مطلق یا مقیدی که پیشین‌اند، ممکن است. افزون بر آن، لزوم تحصیل معرفت یقینی بالمعنی الاخص در مسائل کلیدی معرفت‌شناسی تردیدناپذیر است؛ چنان‌که بی‌شک در شمار بسیاری از مباحث دانش معرفت‌شناسی، دستیابی

به چنین درجه بلندی از معرفت لازم نیست و به مراتب فروتر از معرفت یقینی بالمعنی الاخص نیز می‌توان بسنده کرد.

در پایان این بخش خواهیم دید که به‌رغم نامعقول بودن شکاکیت و نسبیت‌گرایی، این نگرش در مغرب‌زمین فرازونشیب‌های بسیاری داشته است. نگاهی گذرا به پیشینه این مبحث، روشن می‌سازد که فلسفه مغرب‌زمین از آغاز پیدایش، ادهار یا مراحل یا جریان‌های شکاکانه و نسبیت‌گرایانه گوناگونی رویه‌رو بوده است. بسیاری از برجسته‌ترین متفکران و اندیشه‌ورزان برای مهار چنین جریان‌هایی اقدام کرده و با آن به مقابله برخاسته‌اند. از این‌رو در این بخش در یک فصل نگاهی نسبتاً فراگیر به پیشینه شکاکیت و نسبیت‌گرایی و تاریخچه آن تا عصر حاضر داریم و مهم‌ترین مسوئلت‌ها را طرح می‌کنیم.

بی‌تردید می‌توان ادعا کرد که پاسخ به دعوی شکاکیت و نسبیت‌گرایی و حل مشکل‌های آنها، دغدغه همه معرفت‌شناسان با هر گرایش و رویکردی است. به دلیل اهمیت این مبحث، برخی از مهم‌ترین استدلال‌ها علیه شکاکیت و نسبیت‌گرایی، عمدتاً استدلال‌های متفکران مسلمان را تقریر، تبیین و ارزیابی می‌کنیم.

در بخش سوم، در برابر استدلال‌های ضد شکاکیت و نسبیت‌گرایی که در بخش دوم عرضه می‌شود، طی چند فصل، مهم‌ترین دلیل‌هایی را که تاجران برای اثبات ادعاهای شکاکیت و نسبیت‌گرایی مطلق و فراگیر اقامه شده است، شرح می‌دهیم و بررسی می‌کنیم. در طول تاریخ، به‌ویژه در یونان باستان، شکاکان و نسبیت‌گرایان استدلال‌های گوناگونی در دفاع از شکاکیت یا نسبیت‌گرایی اقامه کرده‌اند. برای ارزیابی و بررسی آن استدلال‌ها، آنها را دسته‌بندی کرده و هر قسم را جداگانه پاسخ داده‌ایم. به نظر می‌رسد همه آن استدلال‌ها و دیگر استدلال‌هایی را که ممکن است در آینده اقامه شوند، این‌گونه می‌توان دسته‌بندی کرد:

۱. استدلال‌هایی که معرفت‌ها یا گزاره‌های پیشین را هدف قرار می‌دهند و تنها بدین دسته گزاره اختصاص دارند؛

۲. استدلال‌هایی که به معرفت‌ها یا گزاره‌های پسین اختصاص دارند و معرفت را تنها در این حوزه به چالش می‌کشند؛

۳. استدلال‌هایی که ممکن است متوجه هر دو دسته گزاره پیشین و پسین شوند، که شمار این دسته استدلال بسیار ناچیز است و تنها می‌توان از اشکال‌هایی که تاکنون طرح شده‌اند، دیو دکارتی و مغز در خمره را که آن نیز مشابهت بسیاری با دیو دکارتی دارد، به‌شمارد.

در نوشتار پیش روی، دسته دوم، استدلال از راه خواب را، و از دسته اخیر، استدلال از راه دیو دکارتی و مغز در خمره را بررسی می‌کنیم و به ارزیابی آنها می‌پردازیم. بخش چهارم را به نسبیست‌گرایی پیچیده و سوپژکتیویسم برخاسته از آن اختصاص می‌دهیم. شکاکیت یا نسبیست‌گرایی را به گونه‌های متفاوتی می‌توان طبقه‌بندی کرد: مطلق یا فراگیر و محدود یا مقید. استدلالی و مزاجی؛ آشکار و پنهان یا پیچیده. آنچه تا پایان بخش سوم در این نوشتار، طی چند فصل سامان می‌یابد، بحث درباره شکاکیت یا نسبیست‌گرایی مطلق یا فراگیر است. قرائت‌هایی از شکاکیت محدود یا مقید در حوزه‌هایی ویژه، همچون جهان خارج و دیگر اذهان، وجود دارد که آنها را در پایان دفتر پنجم طرح کاوشی در ژرفای معرفت‌شناسی بررسی کرده‌ایم و به شکاکیت در قلمرو جهان محسوس و نیز شکاکیت در قلمرو دیگر اذهان پاسخ گفته‌ایم.

به‌رغم وضوح بطلان شکاکیت یا نسبیست‌گرایی آشکار، اعم از فراگیر و محدود، برخی قرائت‌های شکاکیت و نسبیست‌گرایی پیچیده‌اند و درک و نقد آنها به دقت و تأمل بیشتری نیاز دارد. به نظر می‌رسد در میان دعاوی شکاکیت و نسبیست‌گرایی،

دو دیدگاه از همه دشوارتر و پیچیده‌ترند: ۱. تمایز میان پدیدار و پدیده؛ ۲. ابتدای فهم و معرفت بر چارچوب‌ها و پارادایم‌های ذهنی. هریک از این دیدگاه‌ها را درواقع می‌توان قرائتی از سوپراکتیویسم دانست؛ زیرا با نفی صدق ابژه، بر صدق سوژه تأکید دارند و آموزه‌هایشان دربردارنده چنین نگرشی است. در این نوشتار در سه فصل، دو دیدگاه مزبور را شرح می‌دهیم و آنها را ارزیابی می‌کنیم.

در پایان به خود لازم می‌دانم از استاد فرهیخته و حکیم فرزانه، حضرت آیت‌الله صیباح یزدی، که همواره مرهون الطاف و راهنمایی‌های ایشان بوده‌ام، کمال سپاسگزاری را به جای آورم. همچنین از برادر ارجمند و دانشور، استاد عبدالرسول عبودی که به اشتراک نوشتار را مطالعه کردند و نکات ارزشمندی را یادآور شدند و نیز از همکاران و دوستان این جانب را در این راه یاری رساندند، به‌ویژه معاونت محترم پژوهش و توسعه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، مدیر محترم تدوین متون، کارکنان این مدیریت، سوپرستار ارجمند، جناب آقای علیرضا تاجیک که با دقتی تحسین‌برانگیز نوشتار را پیراستند، و مسئولان انتشارات، صمیمانه تشکر می‌کنم.

محمد حسین زاده

۱۳۹۱/۱۱/۱